

İLİMLER TASNİFİNDE MÛSİKÎNİN YERİ

Arş. Gör. Dr. Hüseyin AKPINAR
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Music in the Classification of Sciences

The aim of this article is to establish where music stands in the classification of sciences. Muslim scientists borrowed the classification of sciences from the ancient Greek and developed it with a new approach. Music occupies a special place in their classification of the sciences. The scholars who have an opinion about Music are comprised of Philosophers, Scholars of Religion, Mathematicians, Historian and so on. Music, which has theoretical and practical aspects, is viewed as a science within the boundaries of Philosophy and Mathematics.

Tasnif, sözlükte eşyayı özelliklerine göre birbirinden ayırarak sınıflamak;¹ terim olarak ise ilimleri öğrenmek için konuları genelden özele doğru sıralamak² anlamına gelir. Her ilmin konusunu tâyin etmeye, sınırlarını belirlemeye ve aralarında bulunan bağları tanımaya, ilimlerin tasnifi denir.³

İlimler tasnifi, tarihin çeşitli dönemlerinde farklı kültür çevrelerine mensup bazı düşünürlerin dikkatini çekmiş ve bu konudaki görüşlerini bir sistem dahilinde ortaya koymuşlardır. İlimler tasnifinin iki önemli faydası düşünülmüştür: Birincisi, eğitim ve öğretimde metodolojik kolaylık sağlamak; ikincisi, ilimler arasındaki ortak bağları kurmak ve onlar hakkında toplu bir bakış sağlamaktır.⁴

İlimlere ait alan ve sınırlar, aralarındaki hiyerarşik düzen, düşünürlerin bilim felsefesinde benimsemiş oldukları kriterlere dayanmaktadır. Benimsenen kriterler ve konunun ayrı perspektiften incelenmesi, söz konusu ilmin tasnif bakımından yerini belirlemektedir. İlim, mânâ ve hakikat bakımından bir olduğu halde farklı yönlerden ele alındığında kronolojik bakımdan kadim (eski) ve muhdes (yeni);

¹ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, Beyrut, Trs., IX, 198; Âsım Efendi, Kâmus Tercümesi, İstanbul 1886, III, 648.

² Halide Yenen, İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 8.

³ Edmond Goblot, İlimler Sistemi, (Çev. Fethi Yücel), Ankara 1965, s. 11.

⁴ Mehmet Bayraktar, İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, Ankara 1989, s. 21.

ilgilendiği şeyler bakımından tasavvur (tanım yoluyla kavranan) ve tasdik (delil yoluyla öğrenilen); konuları bakımından ise ayrı ayrı tasniflere tâbi tutulabilir.⁵ Bu açıdan, yapılan ilim sınıflandırmaları arasında benzerlikler kadar farklılıkların bulunması tabii karşılanmalıdır.

Çalışmamızın başında, İslâm öncesi Grek düşünce tarihinde ilimler tasnifi geleneğini başlatan Eflatun (MÖ. 427-337) ve kendisinden sonra bu konuda yapılan çalışmalarda etkisinin olduğu düşünülen Aristo'nun (MÖ. 384-322) görüşlerine kısaca değinmenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Düşünce tarihinde, ilimler arasındaki ayırımın ilk nüvelerine Eflatun'da rastlandığı söylenebilir. Eflatun, âlemi "duyulur" ve "akledilir" olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Ona göre hesap, hendese, astronomi ve müzikinin dahil olduğu matematik, "duyulur" âlemlle ilişkili, fakat "akledilir" âleme yükselmeye zorunlu bir ilimdir.⁶ Ayrıca filozof ve yöneticiler de yukarıda adı geçen ilimler ile eğitime başlamalıdır.⁷ Yani, devlet işlerini üstlenecek nitelikli insan yetiştirmek için onların sırasıyla kişiyi gerçek varlığa götürecektir geometri, değişmeyen bilgisi olan ve ruhumuzu öz gerçeğe yükseltmeye yarayan aritmetik, insanı yukarılara bakmaya, aşağıda olup bitenden gökte olup bitenlere geçmeye zorlayan astronomi, onunla kardeş olan ve ondaki gözün gördüğü hareketi kulak yoluyla duyan, amelî (pratik) ve nazarî (teorik) yönü olan müzik ilmini bu tertip üzere öğrenmeleri gerekmektedir.⁸

Bütün tasniflere temel teşkil eden ilk sistematik ilimler sınıflandırması, Eflatun'dan sonra Aristo'ya aittir.⁹ Aristo, ilimleri pratik, poetik ve teorik şeklinde sınıflandırır. O, matematiği en yüce sayılan teorik bir ilim olarak değerlendirir. Ona göre müzikî, astronomi, optik ve mekanik, hem saf matematiğin hem de uygulamalı matematiğin yani, "matematiğin daha fiziksel" dallarından sayılmaktadır.¹⁰

İslâm dünyasının fetihlerle genişlemesi ve II./VIII. yüzyılda başlayan tercüme faaliyetleri ile Grek düşünce tarihindeki Aristocu ilimler tasnifi geleneği müslümanlara intikal etmiştir. Bir çok müslüman ilim adamının bu konudaki görüşleri, Ortaçağ Avrupa düşünürlerinin görüşleriyle temelde benzerlik taşımalarına¹¹ rağmen farklı ve orijinal yaklaşımları da mevcuttur. İslâm medeniyeti çerçevesinde müslüman düşünürler, temelde Aristo'ya sadık kalarak, onun

⁵ Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünün an Esâmi'l-Kutubi'l-Fünûn, Beyrut 1990, I, 11.

⁶ İslâmî bakış açısından da matematik, "duyulur" âlemden "düşünülr" âleme ulaştıran bir geçit olarak kabul edilmektedir. Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, İslâm'da Bilim ve Medeniyet, İstanbul 1991, s. 151.

⁷ İbn Rüşd, Telhîsu's-Siyâseti li'l-Eflâtun, (Arapça'ya Çev. Hasan Mecid el-Abidî ve Fâtıma Kâzım ez-Zehabi), Beyrut 1998, s. 158, 164-165; Ralph Lerner, Averroes on Plato's Republic, London 1974, s. 90, 98-99.

⁸ Eflatun, Devlet, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu – M. Ali Cimcoz), İstanbul 1992, s. 209-215.

⁹ Celal Saraç, "İlim", Türk Ansiklopedisi, Ankara 1972, XX, 88.

¹⁰ Bkz. Aristoteles, Metafizik, (Çev. Ahmet Arslan), İzmir 1985, s. 299, 2. dipnot ve s. 301, 3. dipnot; W. David Ross, Aristoteles, (Haz. Ahmet Arslan), İzmir 1993, s. 27, 87-88; Hamdi Ragıp Atademir, Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı, Ankara 1974, s. 65-66.

¹¹ Owen Wright, "İslâm Müzik Kültürüne Bir Giriş Denemesi", (Çev. Cem İslam), İlim ve Sanat, İstanbul 1993, sy. 37, s. 43.

ilimleri üç kısma ayırmasına karşılık aklı ve naklî olarak iki kategoride toplamışlardır. Bu tasnif geleneğinde mûsikî, nazarî ve amelî olarak ikiye ayrılan aklı ilimler arasında sayılmıştır.¹² Müslüman filozof ve bilginler, genel olarak ilimler tasnifinden ve mûsikînin bu tasnif içindeki yerinden bahseden önemli eserler yazmışlardır.¹³

İlk İslâm filozofu Kindî (ö. 252/866) ile “İlmü’l-Mûsikâ”, geleneksel ilimler tasnifinde riyâzî¹⁴ ilimler arasında yerini almış ve mûsikî âlimleri tarafından halifelerin huzurunda tartışmalara konu olmaya başlamıştır. Zirâ bu devirde bazı halifeler, farklı ilimlere ait meseleler üzerinde tartışmaların yapılmasını teşvik etmişlerdir.¹⁵

Kindî, irfan öğretisini “ilm-i ilâhî” ve “ilm-i insanî” olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre mûsikî, süreklilik ve tekâmülün esas olduğu “ilm-i insanî” kapsamında, öncelikli ilim olarak değerlendirdiği felsefenin ilk bölümü olan “ilmü’l-evsât” yani, riyâzî ilmin bir kısmının oluşturmaktadır.¹⁶

Kindî’ye göre, riyâziyyât veya teâlîm adı verilen aritmetik, geometri, astronomi ve mûsikiden yoksun olan, nicelik ve niteliğe ait bilgiden dolayısıyla da cevher bilgisinden yoksun olur. Nicelik, nitelik ve cevher bilgisinden yoksun olan ise felsefe bilgisinden yoksun olur.¹⁷ Kindî, felsefeye hâkim olmak için bu ilimlerin tahsil edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹⁸ Ona göre armoni, sayı ve miktar ilmidir; sayılar arasındaki münasebet ve uyumdur. Armoni, âhenkli sesler, kâinatın yapısı ve beşerî ruhlar başta olmak üzere her şeyde vardır.¹⁹

İlimler tasnifi konusunda ilk müstakil ve sistematik eser yazan, Ebû Nasr Muhammed b. Uzlûğ b. Tarhan el-Fârâbî’dir (ö. 339/950). Zamanımıza ulaşan bu eserine İhsâu’l-Ulûm (İlimlerin Sayımı) adını vermiştir. Fârâbî, mûsikîyi ta’lîmî ilimler sınıfında, matematik ile aynı kategoriye dahil etmiştir. Ona göre mûsikî, nazarî ve amelî yönleri olan ve melodilerin çeşitlerini, nasıl tertip edildiklerini,

¹² Saraç, “İlim”, Türk Ansiklopedisi, XX, 89.

¹³ Bkz. Süleyman Çaldak, “Klasik İlim Tasniflerinde Edebî İlimlerin Yeri”, EKEV Akademi Dergisi, Erzurum 2004, sy. 19, s. 249.

¹⁴ Riyâzî, riyâziyyât ve riyâdiyyât şeklinde kullanılan kelime, toy taylara baş kırdırmak (uysallaştırmak) gibi beden eğitimine mahsus riyâdât kelimesinden türetilmiştir. Günümüzde de riyâdât, fikir ve zihin jimnastiği eğitimi anlamında kullanılmaktadır. Yunanca “ben bilirim” anlamına gelen matesis kelimesinden türeyen matematik, İslâm dünyasında önce aynen kullanılmış, sonra öğrenmek anlamına gelen ta’lîm sözcüğünün çoğulu olan teâlîm kelimesiyle tercüme edilmiştir. Daha sonra da matematik ve teâlîm kelimeleri yerine riyâziyyât kelimesi kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Salih Arı, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Matematik Biliminin Gelişimi”, İslâmiyyât, Ankara 2004, c. 7, sy. 2, s. 92-93.

¹⁵ Fazlur Rahman, İslâm, (Çev. Mehmet Aydın ve Mehmet Dağ), İstanbul 1981, s. 229.

¹⁶ Saçaklı-zâde Muhammed b. Ebi Bekir el-Maraşî, Tertîbu’l-Ulûm, (Tahkik: Muhammed b. İsmail Seyyid Ahmed), Beyrut 1988, s. 14-15; Ahmed Fuâd el-Ahvânî, el-Kindî Feylesofu’l-Arab, Kahire 1985, s. 161-188.

¹⁷ Mahmut Kaya, Felsefî Risâleler, İstanbul 1994, s. 157-158; Ayrıca bkz. Cevher Şulul, “İslâm Felsefesinde İlimlerin Sınıflandırılması Geleneği”, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir 2002, XVI, 228.

¹⁸ Ahmet Hakkı Turabi, el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 64.

¹⁹ Emrullah Yüksel, “Kindî’de İlimlerin Sınıflandırılması”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum 1982, V, 222.

daha tesirli ve dokunaklı olmaları için hangi hallerde bulunmaları gerektiğini bilmeye yarayan bir ilimdir.²⁰

Aristo ve Kindî'ye nazaran Fârâbî'nin daha kapsamlı bir ilimler tasnifi yaptığı görülür. Onun yapmış olduğu ilimler tasnifi, bu sahada eser yazan İslâm müellifleri üzerinde olduğu kadar Ortaçağ Latin yazarları üzerinde de büyük ölçüde etkili olmuştur.²¹

İbn Nedîm (ö. 385/995), Fihrist adlı bibliyografik eserinde ilimleri on makale halinde tasnif etmektedir. Bu tasnife göre "Felsefe ve Kadîm İlimler" hakkındaki yedinci makalenin ikinci alt birimi teâlîm, mühendislik, aritmetik, hesap, astronomi, hiyel, hareket ve mûsikiden oluşmaktadır.²² İbn Nedîm, mûsikîyi "Felsefe ve Kadîm İlimler" başlığı altında işlemek suretiyle onu temelde felsefeye dayandırmaktadır.

Hârizmî (ö. 387/997), Mefâtihu'l-Ulûm adlı eserinde ilimleri önce Ulûmu'l-Arabiyye ve Ulûmu'l-Acem olarak iki kısma ayırmaktadır. Sistematik bir tasniften ziyâde terminolojik bir çalışma niteliğinde olan bu eserde, şer'î ilimler ve Arap ilimlerinden şer'î ilimlerle ilişkili olanlar Ulûmu'l-Arabiyye; Yunan ve diğer milletlerden tercüme yoluyla Arap kültürüne kazandırılanlar ise Ulûmu'l-Acem olarak isimlendirilmektedir. Hârizmî, mûsikîyi Ulûmu'l-Acem'e dahil ederek, onu; mûsikî âletlerinin isimleri, nağme (ezgi, beste) ve usûl (ölçü, ritim) olmak üzere üç kısımda incelemektedir.²³

Felsefî-dînî düşünce ekolü İhvân-ı Safâ'ya (IV/X. yüzyıl) göre mûsikî, te'lif ilimidir ve felsefenin riyâzî kısmına dahildir.²⁴ Filozoflara ait bir sanat olan²⁵ mûsikî, kısaca seslerin ahenginin ilmidir.²⁶

İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) göre ilimler, nazarî ve amelî olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İbn Sînâ, müziği nazarî ilimlerden matematiğin; aritmetik, geometri ve astronomi gibi dört temel kısmından sonuncusu olarak değerlendirmiştir.²⁷ Görüldüğü gibi İbn Sînâ, Grek düşünürleri ile başlayıp Kindî ve Fârâbî gibi müslüman âlimlerce de kabul edilen ilimler tasnifini benimsemiştir. Bu sebeple İbn Sînâ'nın Şifâ adlı eserinin mûsikîye dâir bölümünün başlığı, "Riyâzî İlimlerin Üçüncü Dalı Olan Mûsikî İlmî" şeklindedir.²⁸

İbn Sînâ'ya göre ilimler ayrıca konuları itibarıyla mütebâyin (zât ve cins ba-

²⁰ Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*, (Çev. Ahmet Ateş), İstanbul 1989, s. 48, 104; Saçaklı-zâde, *Tertibu'l-Ulûm*, s. 17; el-Ahvânî, *el-Kindî*, s. 100-101; Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, s. 60-62.

²¹ Mahmut Kaya, "Fârâbî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 147, 157.

²² İbn Nedîm, *Fihrist*, Beyrut 1978, s. 5.

²³ Hârizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Mısır 1342, s. 136-141; Saçaklı-zâde, *Tertibu'l-Ulûm*, s. 20-23; el-Ahvânî, *el-Kindî*, s. 100.

²⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, Beyrut 1957, I, 266-268; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, (Çev. Nazife Şişman), İstanbul 1985, s. 51.

²⁵ Yalçın Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ'da Müzik Düşüncesi*, İstanbul 1995, s. 87.

²⁶ Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, s. 159.

²⁷ Saçaklı-zâde, *Tertibu'l-Ulûm*, s. 29; el-Ahvânî, *el-Kindî*, s. 105; Yenen, *İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi*, s. 26, 39-40; Ali Uğur, "İbn Sînâ'nın İlimler Tasnifi", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara 1984, s. 444; Roshdî Rashed, "Mathematics And Philosophy in Ibn Sînâ", *Uluslararası İbn Sînâ Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara 1984, s. 131-132.

²⁸ İbn Sînâ, *Mûsikî*, (Çev. Ahmet Hakkı Turabi), İstanbul 2004, Önsöz, IX.

kımından ortak konuya sahip olmayan ilimler) ve mütenâsib (mertebece eşit, cins bakımından aynı konuya sahip; mertebece farklı, alt üst veya parça bütün ilişkisi olan ilimler) olabilmektedir. Mûsikî ilmi, fizik ilminin bir cüz'ü olan bedene ait ses a'râzını (başlı başına mevcut olmayan) incelemesine rağmen, sayılarla ilişkisi açısından aritmetiğin altında bulunmaktadır.²⁹ İbn Sînâ, mûsikîyi matematik ve fizik ile ilişkilendirmesi açısından Aristo'ya benzemektedir.

İbn Butlan (ö. 460/1068), III./IX. yüzyıl ortalarında İslâm dünyasında gelişmiş olan ilimlerin İslâmî ilimler, felsefe ve tabiat, dil ve edebiyat ilimleri olmak üzere üç ana gruba ayrıldığını ifade etmektedir. Ona göre "kudemânın ilimleri" diye adlandırılan ve Yunan bilimlerinin kastedildiği felsefe ve tabiat ilimleri, hikmet adı altında özel olarak "Dâru'l-İlim", "Beytû'l-Hikme" ve kütüphâne gibi kurumlarda tahsil edilmiştir.³⁰ Bu dönemde mûsikî ilmi, İbn Butlan'ın ifade ettiği üç ana gruba ayrılan ilimler tasnifinde, felsefe ve tabiat ilimleri içinde yer alarak özel kurumlarda öğrenildiği kanaatindeyiz.

Gazâlî (ö. 505/1111), İslâm dünyasına tercümeler yoluyla giren ilimler tasnifini eleştirerek yeniden tasnif yapmıştır. İslâm dini ile olan ilgisi açısından genel olarak şer'î ve şer'î olmayan şeklinde yaptığı bu ilimler tasnifinin daha sonraki asırlarda etkisi görülmüştür. el-Munkızu mine'd-Dalâl adlı eserinin "ilimlerin çeşitlerine dair" bölümünde filozofların ilimlerini maksadına uygun olarak riyâzî, mantikî, tabîi, siyasî, ilâhî ve ahlâkî şeklinde altı kısma ayırmaktadır. Ona göre hesap, hendese ve heyet ilimlerinden oluşan riyâzî ilminin dinî meselelerle olumlu veya olumsuz bir ilişkisi yoktur.³¹ Gazâlî, burada mûsikî ilmini matematiğe dahil etmemekle kendisinden önceki yapılan tasnif geleneğine bir anlamda muhalefet etmiştir. Gazâlî, İhyâu Ulûmi'd-Din'in "Kitâbu'l-İlim" bölümünün "değiştirilen bazı terimler" kısmında "zikir/tezkir" terimi hakkında bilgi verirken bunu şiir okumak şeklinde değerlendirenlerin bulunduğunu, üstün derecelere ulaşmış ve kalpleri arınmış kimselerin dinledikleri şeyin kendilerine zarar veremeyeceğini ifade ederek konuyu semâ' bölümüne havale etmektedir.³² İhyâ'nın "Âdetler Bölümü"nü sekizinci kısmını "Semâ' ve Vecd Âdâbı"na tahsis eden Gazâlî, burada semâ'ın (mûsikî) mübahlığı hakkında âlimlerin ihtilafı, mûsikînin âdâbı ve tesiri gibi konuları işlemektedir.³³ Gazâlî'nin "Dinî İlimlerin Diriltilmesi" anlamına gelen İhyâu Ulûmi'd-Din adlı eserinde mûsikîyi ele alması, onu ilimler tasnifinde "dinî ilimler"e dahil ettiğini göstermektedir. Zira ona göre riyâzî ilimler, dinî veya din dışı şeklinde nitelendirilemez. Dolayısıyla mûsikîyi riyâzî ilimlerden kabul etmiş olsa bile matematik, mu'tedil ve istikametti kullanılmak şartıyla mahmud (övülen) ve mübah ilimlerden olup farz-ı kifâye bir ilimdir.³⁴

²⁹ Yenen, İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi, s. 28, 30-31.

³⁰ George Makdîsi, Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı, (Çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2004, s. 133-134, 48, 67-71.

³¹ Ebu Hamid Gazâlî, el-Munkızu Mine'd-Dalâl, (Çev. Ahmet Suphi Furat), İstanbul 1978, s. 51; Tehâfütü'l-Felâsife, (Çev. Bekir Sadak), İstanbul 2002, s. 15-16; Sabri Orman, Gazâlî, Hakikat Araştırması, Felsefe Eleştirisi, Etkisi, İstanbul 1986, s. 88, 93; Nasr, İslâm'da Bilim ve Medeniyet, s. 306.

³² Gazâlî, İhyâu Ulûmi'd-Din, Beyrut tarihsiz, I, 39.

³³ Bkz. Gazâlî, İhyâ, II, 247-282; Saçaklı-zâde, Tertibu'l-UIûm, s. 31-33; Orman, Gazâlî, s. 99.

³⁴ Bkz. Gazâlî, İhyâ, I, 22, 27, 33.

XIII. yüzyılda yaşamış, bir çok ilimle uğraşan ve müsikî konusunda da Risâle fî İlmi'l-Müsikî adlı eseri vücuda getiren Nasreddin Tûsî (ö. 672/1274), ilimler tasnifinde müsikîyi riyâzî ilimlerin dördüncüsü olarak değerlendirmiştir.³⁵

Şemseddin Muhammed el-Âmulî'nin³⁶ (ö. 753/1352), IX./XV. yüzyılda kaleme aldığı, İslâm medeniyetinde gelişmiş neredeyse tüm ilimleri zikreden Nefâisu'l-Fünûn fî Arâisi'l-Uyûn adlı ilimler ansiklopedisi mahiyetindeki eserinde yaptığı tasnif, İslâm ilimlerinin yüz yılların ardından gelişmiş şeklinin hiyerarşisini ve yelpazesini yansıtmaktadır. Âmulî'ye göre ilimler, felsefî (evâil) ve felsefî olmayan (evâhir) şeklinde iki bölüme ayrılmaktadır. Müsikî, evâil ilimlerin nazari felsefe kısmına dâhil olan matematiğin bölümlerinden biridir.³⁷

İbn Haldûn'a (ö. 808/1406) göre müsikî, temelde akli/felsefî ilimlerden biridir. Akli ilimler ise bütün insanlığın malıdır. Bir üst mertebede geometri, aritmetik ve kozmografya türü, miktarları inceleyen ta'lîmî ilimler gibi müsikî de seslerin ve nağmelerin birbirine olan nispetleri ve bu nispetleri sayı itibarıyla tayin etme ve ölçme usüllerini inceler.³⁸

Osmanlılarda ilk müsikî nazariyat eseri yazan, Mevlevî tarikatına mensup Kırşehirli Yusuf b. Nizâmeddin'dir.³⁹ Kırşehirli, Risâle-i Müsikî adlı bu eserini XV. yüzyılda yazmıştır. Ona göre müsikî ilmi, felsefe, astronomi, astroloji ve tıp ilimlerinden neş'et etmiştir. Müsikînin insanın duygularına hitap ettiğini belirten Kırşehirli, bu ilmin ameli yönüne dikkat çekmektedir.⁴⁰

İslâm düşünce tarihindeki ilimler tasnifi geleneğini geliştirerek sürdüren Tokatlı Molla Lütî (ö. 899/1494), XV. yüzyıl Osmanlı döneminin önde gelen şahsiyetlerindendir. İlimleri, Arapça (dil) ile ilgili ilimler ve şer'î (dinî) ilimler diye iki gruba ayıran Molla Lütî, tasnifinde akli/felsefî ilimlere yer vermemiştir. Kendisinden önceki düşünürlerden bu yönüyle ayrılan Molla Lütî, dinî ilimlerle ilkeleri yönüyle ilgili ilimler arasında matematik ilimlerinden bahsetmektedir. Bir çok düşünür tarafından akli/felsefî ilimlerden sayılan matematik ve onun alt dalı olan müsikî, Molla Lütî tarafından kısmen de olsa Arabî ve şer'î ilimler içinde mütalaa edilmektedir. Tasnifinde almıştan fazla ilimden bahseden Molla Lütî, ameli felsefeyi dinî ilimleri tamamlayıcı ilimlerden saymaktadır.⁴¹

Müsikî ilminin orijini, âletleri, kimler tarafından icad edildiği, makâm isimleri ve müsikî istılahları, insan ruhuna tesiri, diğer ilimlerle münasebeti şiirlere de konu olmuştur. Genel olarak filozof, düşünür ve müsikî nazariyatçıları tarafından

³⁵ Recep Uslu, "Selçuklularda Müzik ve Literatürü", *Türkler*, (Editör: Hasan Celal Güzel ve dğr.), Ankara 2002, VI, 167.

³⁶ Bkz. Mustafa Çağrı, "Âmulî", *DİA*, İstanbul 1991, III, 100.

³⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim: İslâm Medeniyetinde Akli İlimlerin Tarihi ve Esasları*, (Çev. İlhan Kutluer), İstanbul 1989, s. 15-16.

³⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), İstanbul 1989, II, 566-567; Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, s. 62-64.

³⁹ Recep Uslu, "Fatih Döneminde Mistikler ve Musikî", *Folklor/Edebiyat*, İstanbul 2000, sy. 21, s. 75; Ubeydullah Sezikli, *Kırşehirli Nizâmeddin İbn Yusuf'un Risâle-i Müsikî Adlı Eseri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 16.

⁴⁰ Sezikli, *Kırşehirli Nizâmeddin İbn Yusuf'un Risâle-i Müsikî Adlı Eseri*, s. 32.

⁴¹ İbrahim Maraş, "Tokatlı Molla Lütî: Hayatı, Eserleri ve Felsefesi", *Divân*, İstanbul 2003, sy. 14, s. 119-136.

ortaya konulan ve İslâm düşüncesine katkı sağlayan “Mûsikî’nin ilimler tasnifindeki yeri” konusuna özellikle Osmanlı döneminde bazı Divan şâirleri de iştirak etmiştir. Osmanlı medreselerinde asırlarca “ilm-i şerif” olarak okutulan mûsikîden⁴² Divan şâirleri de çoğunlukla ilm-i riyâzî, felsefe ve hikmet olarak bahsetmişlerdir.

Bedr-i Dilşâd b. Muhammed b. Oruç Gâzî’nin XV. asrın başlarında, 830/1427’de yazdığı Murad-nâme’yi Osmanlı Devleti’nde sanatın gelişmesinde öncü rol oynayan Sultan II. Murad’a sunmuştur. Bedr-i Dilşâd, Murad-nâme’de mûsikî ilmini Hz. İdris’in (a.s.) hey’et, hikmet, nücüm ve tıp ilimlerinden çıkarak icad ettiğini şu beyitlerle dile getirmiştir:

*Bil evvel ki bu ilm-i İdris’dir
Açık sözü sanma ki telbisdir
Anı dört ilimden çıkarmış tamam
Alıp birbirine karmış tamam
Olar hey’et u ilm-i hikmet nücûm
Dahi tıp imiş söz beyanını um⁴³*

Hikemî şiirin divan şiirindeki büyük temsilcisi Urfalı şâir Nâbî (ö. 1124/1712), oğlu Ebu’l-Hayr Muhammed Çelebî için bir nasihat-nâme olarak yazdığı Hayriyye adlı eserinin “Der Beyân-ı Ferah-ı Fasl-ı Bahar” başlığı ile mûsikî ilmine değinmektedir. Nâbî, mûsikînin hikmete ait bir ilim olduğunu yine hikmetten sayılan şiirle⁴⁴ ifade etmektedir:

*Mûsikî hikmete dâir fendir
Bilene bilmeyene rûşendir
Nice esrârı var idrâk edecek
Yer gelir sîneleri çâk edecek⁴⁵*

Nâbî’nin öğütler ihtiva eden Hayriyye’sini örnek alarak oğluna Lutfiyye adlı nasihat-nâmeyi yazan Sünbül-zâde Vehbî, “Der İlm-i Mûsikî” başlığı altında mûsikînin hikmete ait ilim olduğunu bir beyitle beyan etmektedir:

*Mûsikî fenni de hikmettendir
İlm-i eshâb-ı tabiattendir.⁴⁶*

Kemal Paşa-zâde (ö. 940/1534), Hoca-zâde’nin (ö. 893/1488) Tehâfüt’üne yazdığı Hâşiye’de “Felsefenin kısımları ve filozofların ilâhî ve tabîî ilimler ile ilgili belli başlı iddialarının sayımı” adlı bölümde filozofların görüşlerini,

⁴² Turabî, el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri, s. 100.

⁴³ Ağah Sırrı Levend, Divan Edebiyatı, İstanbul 1984, s. 241; Âdem Ceyhan, Bedr-i Dilşâd’ın Murad-nâmesi, İstanbul 1997, s. 149-150; M. Nazmi Özalp, Türk Mûsikîsi Tarihi, İstanbul 2000, I, 318-319; Mahmut Kaplan, “Divan Şiirinde Mûsikî”, Köprü, İstanbul 2002, sy. 79, s. 52.

⁴⁴ Şiirin hikmetten kabul edilmesi ile ilgili Hz. Peygamber (s.a.v.), “Şüphesiz şiirden bir kısmı mahza hikmettir” buyurmuştur. Bkz. Celâleddin Suyûtî, Katfu’l-Ezhâr el-Mütenâsira fî Ahbârî’l-Mütevâtira, Beyrut 1985, s. 189-190.

⁴⁵ Nâbî, Hayriyye, (Haz. İskender Pala), İstanbul 2003, s. 134; Meserret Diriöz, Eserlerine Göre Nâbî, İstanbul 1994, s. 278.

⁴⁶ Süreyya A. Beyzadeoğlu, Lutfiyye-i Vehbî, İstanbul 1996, s. 63-64; Levend, Divan Edebiyatı, s. 246.

bu konuda kendi fikrini beyan etmeden şöyle özetlemektedir: Hikmet, nazarî ve amelî olmak üzere iki kısımdır. "Orta hikmet" veya "riyâzî ilim", nazarî hikmetin ana (usûl) bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Müzik ilmi de nazarî hikmetin ikinci (furû') dereceden bir kısmını oluşturarak riyâzî ilme dahildir.⁴⁷

Taşköprü-zâde Ahmet Efendi (ö. 968/1561), ilimler tasnifi hususunda vücudunda getirdiği Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzüâtı'l-Ulûm adlı eserinde Osmanlı ilim geleneğinde başından beri ortaya çıkmış uzlaşma, tartışma ve eleştirileri kendi içinde süzerek billurlaştırmış ve belli bir teoriye dönüştürmeyi başarmıştır.⁴⁸ Taşköprü-zâde'ye göre nağme ve ikâ' (usûl, ölçü, ritim) hallerini, enstrümanların icadını, ezgi oluşturma (beste) keyfiyetini tarif eden müzik ilmi, teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayrılan ve sonuçlarına salt akılla ulaşılabilen felsefî ilimlerin alt dalı olan riyâziyyeye dahildir. Ayrıca bu eserde müzikin faydalarından bahseden Taşköprü-zâde, konusu hakkında da felsefî yaklaşımlarda bulunmaktadır.⁴⁹ Taşköprü-zâde, özellikle felsefî ilimler tasnifinin ekseninde İbn Sinâ'nın Aksâmu'l-Ulûmi'l-Aklyyye adlı eserinin bulunduğunu; Gazâlî'ye ait bir değerlendirmeden hareketle de böyle ilimlerle (felsefî ilimler) meşguliyetin farz-ı kifâye olduğunu beyan etmekte ve bu ilimlerde uzmanlaşmayı erdem olarak nitelirmektedir.⁵⁰

İlimlerin tasnifi ve müzikin konumu, ahlâk ilmi hususunda yazılan eserlerde de yer almıştır. Kınalı-zâde Ali Efendi (ö. 979/1572), Türkçe yazdığı Ahlâk-ı Alâî adlı eserinin mukaddimesinde hikmeti, amelî ve nazarî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Nazarî hikmeti de hariçte ve zihinde cismanî maddeden uzak olan varlıklardan bahseden ilm-i ilâhî veya ilm-i a'lâ; zihinde maddeden uzak fakat hariçte maddeye muhtaç olan varlıklardan bahseden ilm-i evsât veya ilm-i riyâzî; zihinde ve hariçte maddeye muhtaç olan varlıklardan bahseden ilm-i tabii veya ilm-i esfel şeklinde sınıflandırmaktadır. Ona göre yeni yetişen çocuklara zihin riyâzeti öğretmek suretiyle ilâhî bilgiye yol bulmalarını sağlayan; zihinde maddeden uzak olmakla yüce, hariçte maddeye muhtaç olmakla düştüğü için vasât olan riyâzî ilim, hey'et, hendese, hesap ve müzik olmak üzere dört kısımdır.⁵¹

Ahlâk ilminin nazarî ve amelî yönlerinin olduğunu ifade eden Kınalı-zâde, müziğe her ikisinde de yer vermiştir. Eserinin "ahlâk ilmi"ne tahsis ettiği birinci bölümünün "dil (lisânın) âfetleri" kısmında müzikin pratik yönünü değerlendirir. Semâ', vecd, raks, vezin ve ğına terimlerini izah ederek bu husustaki ihtilafları ve müzik ile ilgili Gazâlî'nin görüşlerini nakletmek suretiyle fıkî bir tahlil yapmaktadır.⁵² Kınalı-zâde, müziği nazarî olarak felsefe ve matematik ile, amelî olarak da ahlâk ve fıkıh ile ilişkilendirerek konuya farklı bir bakış açısı getirmiştir.

⁴⁷ Kemal Paşa-zâde, Tehâfüt Hâşiyesi, (Çev. Ahmet Arslan), Ankara 1987, s. 17-18.

⁴⁸ İlhan Kutluer, "Fârâbî'den Taşköprüzâde'ye: Uygurluk, Din ve Bilim", Akademik Araştırmalar Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı), İstanbul 2000, sy. 4-5, s. 23.

⁴⁹ Taşköprü-zâde, Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzüâtı'l-Ulûm, Kahire 1968, I, 371, 374-375.

⁵⁰ Kutluer, "Fârâbî'den Taşköprüzâde'ye", s. 26.

⁵¹ Kınalı-zâde Ali Efendi, Ahlâk-ı Alâî, (Haz. Hüseyin Algül), İstanbul tarihsiz, s. 28-32.

⁵² Geniş bilgi için bkz. Kınalı-zâde, Ahlâk-ı Alâî, s. 260-265.

XVII. yüzyılda yaşamış Kâtip Çelebi (ö.1068/1657), Mizânu'l-Hak Fî İhtiyâri'l-Ahak adlı eserinde “mutlak olarak bilinmeyenle alakalı olan” ilmi, kısımlara ayırmaktadır. Ona göre her birinin nice dalı budağı olduğu; sayı, hey'et, hendese ve mûsikî fenlerinden oluşan riyâzî ilim, “var olan nesnenin zihinde maddeyi gerektirmeyip dışarıda gerektirmesi ile ilgili konulardır.”⁵³ Keşfü'z-Zünûn adlı eserinde de ilm-i evsat veya ta'limî ilim denen, hendese, hey'et, hesap ve mûsikîden oluşan matematiğin nazarî hikmetin kısımlarından olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴ Kâtip Çelebi, ilimler tasnifinde kendisinden öncekilerden farklı düşünmemesine rağmen onu önemli kılan şey, müspet ilimleri teşvik etmesi ve mûsikîyi yüksek duygulara hitap etmesi şartı ile övmesidir.⁵⁵

Saçaklı-zâde (ö. 1145/1732), Tertibu'l-Ulûm adlı eserinde riyâziyye ile ilgili olarak Taşköprü-zâde'nin Miftâhu's-Saâde'sinde ifade ettiği görüşü aynen nakletmektedir. Buna göre riyâziyyât; hendese, hesap, hey'et ve mûsikîden oluşmaktadır. Saçaklı-zâde, bunlardan mûsikî hariç diğerleri hakkında açıklayıcı bilgi verirken⁵⁶ onu haram olan ilimlerden sayarak⁵⁷ bu konuda herhangi bir bilgi vermemektedir.

Tehânevî (ö. 1158/1745), ilimleri Arabiyye, şer'îyye ve din ve milletlere göre değişmeyen hakikiyye şeklinde üç kısma ayırmaktadır. Ona göre riyâzî ilim, usûl ve furû'u ile ilm-i hakikiyyeye dahildir.⁵⁸ Buna göre Tehânevî, insanlığın ortak değeri olan mûsikîyi de ilm-i hakikiyye içinde değerlendirmiş olmaktadır.

Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780), Marifetnâme adlı ansiklopedik eserinde mûsikînin hikmete ait bir fen olduğunu Nâbî'nin Hayriyye'sinden iktibas yaparak en etkili anlatım biçimi olan “vezinli ve kâfiyeli söz”⁵⁹ ile ifade etmektedir:

*Mûsikî hikmete dâir fendir
Bilene bilmeyene rûşendir
Nice esrârı var idrâk edecek
Yer gelir sîneleri çâk edecek*

Şiirin devamında makam, usûl, savt, gazel, nağme v.b. gibi mûsikî tabirlerini kullanan İbrahim Hakkı, konuyu “Feleklerin sayısı, sesleri, nağmeleri ve hareketleri” adlı bölümde işlemektedir. O, mezkur bölümde hikmet ve hey'et ehlinin ittifakla şöyle dediklerini nakleder: “Yirmi dört felek vardır. Bu feleklerin hareketleri farklıdır. Her felek, başka bir perdeden ses çıkarıp can yakıcı, içli nağmelerle tesbih ve tehlil edip Allah'ın aşkıyla raks ve deverân ederler.” İbrahim Hakkı, “feleklerin bu durumlarına riyâzî ilme sahip olanlar vâkîf olabilir; bu ilme tıp, hendese ve kuvvet-i rûhânî, fen-i mûsikî adı vermişlerdir” şeklinde ehl-i

⁵³ Kâtip Çelebi, Mizânu'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ahak, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1993, s. 5.

⁵⁴ Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, I, 939.

⁵⁵ İbrahim Ağâh Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Ankara 1986, s. 15.

⁵⁶ Saçaklı-zâde, Tertibu'l-Ulûm, s. 179

⁵⁷ Saçaklı-zâde, Tertibu'l-Ulûm, s. 111-112.

⁵⁸ Saçaklı-zâde, Tertibu'l-Ulûm, s. 47-50.

⁵⁹ İskender Pala, “Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Nâbî Tesiri”, Erdem, Ankara 1991, c. 7, sy. 19, s. 216-218.

hikmet dediği filozofların görüşlerini özetlemektedir.⁶⁰

XVIII. asrın sonlarında yaşayan Mehmed Hafid Efendi (ö. 1226/1811),⁶¹ ed-Dürerü'l-Müntehabâtü'l-Mensûre fi Islâhi'l-Galâtâti'l-Meşhûre adlı, dilde yanlış kullanılan kelimelerin incelenmesi ile ilgili vücûda getirdiği Türkçe sözlük ve ansiklopedik eserinde mûsikî hakkında da bilgiler vermiştir. Ona göre mûsikî, riyâzî ilimlerden edvâr⁶² kitaplarında yazıldığı ve açıklandığı üzere makâm, şû'be ve terkinin⁶³ nasıl icrâ edildiğinde zevk ve nasıl yapıldığında nefret ettirici olduğunu açıklayan, şöhreti bilinen bir ilimdir.⁶⁴ Hafid Efendi, Edvâr kitaplarını ve dolayısıyla mûsikîyi riyâzî ilimlerden saymaktadır.

Günümüzde bilim tarihi ve mûsikîyle alakalı yazılmış eserlerde de mûsikînin matematik ile ilişkisine dikkat çekilmektedir. Mehmet Bayraktar, İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi adlı kitabının "İlim ve Bilimlerin Sınıflandırılması" başlığı altında Hârizmî, Fârâbî, İhân-ı Safâ, Gazâlî, İbn Hazm ve İbn Haldûn'un ilimler sınıflandırmasını vermektedir. Ayrıca bu konudaki görüşünü geleneğe dayalı olarak ortaya koymaktadır. Ona göre mûsikî, matematiğin bir kolu sayılarak matematik bilimleri içinde ele alınmaktadır. Bundan dolayı matematik teknolojisinden matematiğin mûsikîye uygulanması anlaşılmaktadır.⁶⁵

Süleyman Uludağ, İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ' adlı kitabında mûsikînin matematik ilminden sayıldığı görüşünü şu cümleyle ifade etmektedir: "Pitagor, mûsikî sanatına ilk defa ölçüyü sokmak sûretiyle ona ilmi bir veçhe vermiş ve ondan sonra mûsikî matematik ilminden sayılmıştır."⁶⁶

Sonuç

İslâm tarihinin oldukça erken sayılabilecek dönemlerinde ilimlerin alan ve sınırlarını birbirinden ayırmak, bu alanlar arasındaki ilişkiyi belirlemek, farklı ilimlere ait birikimleri sistematik şekilde değerlendirmek ve nihayet eğitim sisteminin temel müfredatını oluşturmak üzere müslüman düşünürler, ilimleri tasnif etme yoluna gitmişlerdir.⁶⁷ Bu süreçte bir hiyerarşi içinde değerlendirerek ilimlerin tasnifini yaparlarken dikkatlerini İslâm öncesi bilimler hazinesine çevirmişlerdir. Başka medeniyetlerce başlatılmış olsa bile onları İslâmî şemayla

⁶⁰ Erzurumlu İbrahim Hakkı, Marifetnâme, İstanbul 1284, s. 70-71.

⁶¹ Bkz. Abdulkadir Özcan, "Hafid Efendi", DİA, İstanbul 1997, XV, 111-112.

⁶² Edvâr, "devirler" anlamına gelen Arapça "devr" kelimesinin çoğuludur. Eski mûsikî nazariyat kitaplarında makam, perde ve usûller, daire şeklindeki şemalar halinde gösterildiği için bu eserlere Edvâr ismi verilmiştir. Bkz. Yılmaz Öztuna, Büyük Türk Mûsikîsi Ansiklopedisi, Ankara 1990, I, 250.

⁶³ Makâm, mûsikî ilminde ezginin durağı ve dayandığı tek perde için kullanılır. Şû'be, makâm denilen kuralların belli bir takımına veya makâmların sınıflandırılmasına verilen isimdir. Terkin, bir kaç makâmın sıralanmasıyla oluşan bir dizidir. Bkz. Rühi Kalender, "15. Yüzyılda Arapça Musiki Terimleri ve Türkçe Karşılıkları", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1981, XXIV, 488-489; Türk Musikîsi ses sistemi ile kâinatın temel unsurları arasında münasebet kurulmuştur: On iki makâm, on iki burca; dört şû'be, dört unsura; yirmi dört terkin, yirmi dört saate karşılık gösterilmiştir. Bkz. Yalçın Tura, Türk Mûsikîsinin Mes'ealeleri, İstanbul 1988, s. 181.

⁶⁴ Recep Uslu, Mehmed Hafid Efendi ve Musiki, İstanbul 2001, s. 20, 23, 39.

⁶⁵ Bayraktar, İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi, s. 63.

⁶⁶ Süleyman Uludağ, İslâm Açısından Mûsikî ve Semâ', Bursa 1992, s. 23.

⁶⁷ İlhan Kutluer, "İlim", DİA, İstanbul 2000, XXII, 113; "Fârâbî'den Taşköprüzâde'ye", s. 14.

bütünleştirmişlerdir. Bu bilginler, bütün ilimleri bir ağacın dalları gibi görmüşler ve netice itibariyle ilimlerin kişiyi Allah'ı bilmeye götürdüğünü düşünmüşlerdir.⁶⁸

İslâm düşünce tarihinde yapılan ilimler tasnifi, makalemizde vermeye çalıştığımızla sınırlı değildir. Konu, kronolojik olarak ve mûsikî ilmi perspektifinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. İslâm düşünce hayatının içinde yer alan filozof, düşünür, şâir, müzikolog, din bilgini v.b. kimseler, entelektüel anlayışlarını da yansıtacak şekilde yaptıkları ilimler tasnifinde mûsikîye mutlaka değinmişlerdir.

İlimlerden bahseden bazı ansiklopedi veya müstakil eserlerde, din, ahlâk, nâsihat konulu kitaplarda ve şiirlerde ilimler tasnifi ve bu tasnif içinde mûsikînin konumu işlenmiştir.

Temelde felsefi ilimlere dahil olduğu için salt ilim olarak değerlendirilen mûsikî, nazârî ve amelî yönü bulunması cihetiyle, hem sırf bilgi hem de uygulama ve icrâ maksadıyla öğrenilen bir ilimdir.

Genel olarak mûsikînin dahil edildiği felsefe, ilk İslâm filozofu Kindî'den itibaren tek ilme işaret eden bir kavram olarak algılanmamıştır. Aksine bir çok düşünür tarafından İslâm toplumunda ortaya çıkmış "dinî ilimler" dışında, "felsefi ilimler" adı altında sıralanan; -Fârâbî'nin de içinde bulunduğu bazıları tarafından ise "dinî ilimler" de dahil- bütün ilimleri anlatan "bir ilimler sisteminin adı" olarak telakki edilmiştir.⁶⁹

Her millet için ortak olan yani, yer, zaman, ırk, din ve devletlere bağlı olarak değişikliğe uğramayan ve bu sebepten dolayı ilm-i hakîkiyye diye de isimlendirilen mûsikî, insanî ilimlerin vâsıta olan kısmından; nazârî felsefenin ikinci (furû') dereceden bir bölümünü oluşturan riyâzî ilme dahildir.

Mûsikî, vahiy kaynaklı olmamasına yani, din dışı ilimlerden olmasına rağmen bazı düşünürler tarafından faydalı ve hoş görülmüştür. Bir taraftan mûsikî ile meşguliyet, farz-ı kifâye ve bu ilimde uzmanlaşmak erdem ya da yüksek duygulara hitap etmesi şartı ile övgüye lâyık görülürken diğer taraftan haram olan ilimlerden sayılmıştır. Kısaca, mûsikînin İslâm tarihi boyunca yapılan geleneksel ilimler tasnifi yelpazesinde bakış açılarına göre farklı noktalarda yer aldığı görülmektedir.

⁶⁸ Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, s. 59; *İslâm ve İlim*, s. 14.

⁶⁹ Hasan Hüseyin Bircan, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifi Bağlamında Siyaset ve Ahlâkın Neliği", *İslâmîyât*, Ankara 2003, c. 6, sy. 4, s. 140.